

**İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
INCLUSIVE EDUCATION ISSUES**

UOT 376

Nailə Tofiq qızı Hüseynova
pedaqogika elmləri doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ORCID 0000-0001-6353-5588

**XÜSUSİ MƏKTƏBLƏRDƏ TƏLİM METODLARI
VƏ TƏHSİL PROSESİNİN TƏŞKİL EDİLMƏSİ FORMALARI**

Наиля Тофи́г гызы Гусейнова
доктор педагогических наук
Азербайджанский государственный педагогический университет

**МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ И ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО
ПРОЦЕССА В СПЕЦИАЛЬНЫХ ШКОЛАХ**

Naila Tofig Huseynova
doctor of pedagogical sciences
Azerbaijan State Pedagogical University

**TEACHING METHODS AND FORMS OF ORGANIZING
THE EDUCATIONAL PROCESS IN SPECIAL SCHOOLS**

Xülasə. Təlim prosesinin təşkilinin sinif-dərs forması digərləri qarşısında üstünlüyü bundadır ki, müəllimin və şagirdlərin fəaliyyət vaxtı ciddi şəkildə limitlənmişdir, tədris idrak prosesinin qənaətli təşkili baş tutur, fərdi-kollektiv fəaliyyətə şərait yaradılır. Sinif-dərs təlim sisteminin əsas komponenti dərs hesab olunur.

Açar sözlər: *təlim metodları, fəaliyyət, şagird, yeni biliklər, xüsusiyyət, xüsusi məktəb, texniki təlim vasitələri*

Резюме. Преимущество классно-урочной формы организации учебного процесса перед другими состоит в том, что время деятельности учителя и учащихся строго ограничено, учебно-познавательный процесс организуется экономно, создаются условия для индивидуальной и коллективной деятельности. Урок считается основным компонентом классно-урочной системы обучения.

Ключевые слова: *методы обучения, деятельность, обучение, новые знания, специальная, специальная школа, технические средства обучения*

Summary. The advantage of the class-lesson form of organizing the educational process over others is that the activity time of teachers and students is strictly limited, the educational and cognitive process is organized economically, and conditions are created for individual and collective activity. The lesson is considered the main component of the classroom-based teaching system.

Key words: *teaching methods, activities, training, new knowledge, special, special school, technical teaching aids*

Aktuallıq: Müəllimlərin təcrübi fəaliyyətinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsinin əsasında təlim metodlarının seçiminə müəyyən yanaşma yaranmışdır. Seçim ilk növbədə tədris

prosesinin vəziyyəti və onun gedişatının şərtləri ilə müəyyən olunur. Təlim metodunun seçimi bunlardan asılıdır: {1}

- müasir didaktikaya müvafiq təhsil məqsədindən;
- öyrənilən fənnin xüsusiyyətlərindən, onun məzmunundan;
- materialın öyrənilməsi üçün ayrılan vaxtdan;
- şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərindən;
- şagirdlərin hazırlıq səviyyəsindən;
- müəllimin nəzəri və təcrübi hazırlığından, onun şəxsi keyfiyyətlərindən.

T.A. İlyina və T.İ. Şamova təlimin didaktik məqsədi nəzərə alınmaqla metodların təsnifini vacib hesab edir:

- yeni biliklərin çatdırılması metodları;
- yeni biliklərin mənimsənilməsi metodları;
- bacarıq və vərdişlərin möhkəmlənməsi və işlənilməsi metodları;
- TTV (texniki təlim vasitələri) ilə iş metodları;
- proqramlaşdırılmış təlim metodları;
- problemlə-axtarış metodları;
- müstəqil iş metodları;
- nəzarət və özünə nəzarət metodları.

Korreksiya didaktikası üçün bütöv yanaşma nəzərə alınmaqla metodların təsnifi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə təsnifat özündə üç metod qrupunu qeyd etmişdir (Y.K. Babanski- nin təsnifatına əsasən). {2}

I qrup – tədris-idrak fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi metodları. Bu metodlar qrupu özündə bunları birləşdirir:

- sözlü, görüntülü və təcrübi (dərs məlumatının ötürülməsi və qavranılması – bilik mənbəyi);
- induktiv və deduktiv (intellektual fəaliyyət);
- reproduktiv və problem-axtarış (təfəkkürün inkişafı);
- müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlərin müstəqil işi.

II qrup – stimullaşdırma və nəzarət metodları.

III qrup – nəzarət və özünə nəzarət metodları.

V.A. Onişukun təklif etdiyi təlim metodları təsnifatı maraqlı təşkil edir. Təsnifatın əsası kimi müəllif müəllim və şagirdlərin fəaliyyəti növlərini götürmüşdür. Bunlara növbəti təlim metodları aiddir:

- kommunikativ;

- idrak;
- islahat;
- sistemləşdirici;
- nəzarət.

Yuxarıda təklif olunmuş təsnifatlara baxaraq, qeyd etmək olar ki, əqli geriliyi olan uşaqların idrak fəaliyyətinin, xüsusilə təfəkkür və nitqinin inkişaf qüsurları hər hansı bir təsnifatı və ya yanaşmanı tamamilə istifadə etməyə imkan vermir. {3}

Uyğun olaraq, korreksiya təlim sistemində sözlü, görüntülü, təcrübi təlim metodlarından geniş istifadə olunur. Biliklərin şagirdlərə ötürülməsi hekayə, izah, kitabla işin köməyi ilə həyata keçirilir.

Hekayə – olanların, hadisələrin müəllim tərəfindən parlaq, emosional ifadəsidir. O zamanla davamedici deyil, şagirdin fikrinə, onun hissələrinə təsir edir. Hekayələr pedaqoji və bədii olaraq bölünür. Pedaqoji bədiidən bununla fərqlənir ki, burada bədii hekayənin yalnız bəzi üsullarından istifadə olunur. Hekayələr konkret pedaqoji situasiyada istifadə nəzərə alınmaqla qruplara bölünür: hekayə-təsvir, hekayə-şərh, hekayə-çıxış.

Söz-biliyin mənbəyidir. Müəllimin nitqinə bir sıra tələblər qoyulur:

- fonetik və məntiqi tərəfdən qüsursuzluq;
- aydınlıq, ifadəlilik, dəqiqlik;
- sonluqların dəqiq tələffüzü, vurğuların düzgünlüyü;
- tempin yavaşlığı;
- şagirdlərin başa düşməsi üçün asanlıq.

Sözlü metod kimi kitablarla iş nadir hallarda istifadə olunur, lakin xüsusilə 1-4-cü siniflərdə böyük əhəmiyyətə malikdir, belə ki, uşaqlar ilk dəfə düzgün, ifadəli, sürətli oxu eşidirlər, bu uşaqlar üçün oxu nümunəsidir. Mətn həcmcə kiçik olanda və şagirdlər onu oxuduqda müəllimin suallarına cavab verə bilərsə onlara müstəqil oxumaq təklif olunur. Ürəyində oxuduqda seçici yanaşmaq vacibdir, belə ki, intellekt pozulması olan uşaqların əksəriyyəti özünü bu növ fəaliyyətə hazırlaya bilmir.

İzah əsasən söhbətlə təqdim olunur. Bu elə metoddur ki, onun vasitəsi ilə şagirdlər müəllimin suallarına cavab verir. Buna görə də söhbətlər giriş, söhbət-məlumat və yekun olaraq bölünür. Söhbətlərdən dərsin müxtəlif mərhələlərində müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunur. Söhbət-

lər çox vaxt əşyaların nümayişi, şagirdlərin müstəqil işi ilə müşayiət olunur. Söhbətin aparılması üçün müəllim ciddi hazırlaşmalıdır:

- dərsin mövzusunun, onun məqsədini müəyyən etmək;
- material toplamaq;
- söhbətin növünü təyin etmək;
- suallar düşünmək lazımdır.

Sualların qoyulması üçün məzmun və forma aşağıdakı kimi olmalıdır:

- formalaşdırmanın dəqiqliyi və düzgünlüyü;
- məzmunun asanlıığı;
- verilən suallar arasında əlaqə;
- onların forması və formalaşmasının müxtəlifliyi;
- sual bir neçə sualdan ibarət olmamalıdır;
- sual şagirdlərin fərdi imkanlarına uyğun olmalıdır.

Müəllim şagirdlərin suallara verdikləri cavabların quruluşuna, uşaqların özlərinin suallarının formalaşmasına xüsusi diqqət ayırmalıdır.

Söhbət metodları təlim prosesində təhsil və korreksiya-tərbiyə məsələlərini uğurla həll etməyə kömək edir.

Əyani metodlar (nümayiş, ekskursiya, müstəqil müşahidə) müstəsna əhəmiyyət daşıyır, belə ki, onların istifadəsi prosesində tədris materialının qavranılması şagirdlərin həqiqətləri bilavasitə həssaslıqla mənimsəməsinə səyənərək baş verir. Obyektləri müşahidə üçün təyin edərək müəllim fikirləşməlidir:

- onların şagirdlərdə təzahür nəticələrini;
- hər bir uşağın öyrənməsinin təşkilini.

Nümayiş uşaqların hadisələrlə, proseslərlə, obyektlərlə onların təbii hallarında əyani-həssas tanış olmasından ibarətdir. Bu metod unikaldir, belə ki, öyrənilən hadisələrin, onların daxili xüsusiyyətlərinin dinamikasının aydınlaşmasına xidmət edir. Əyani obyektlərin nümayişi zamanı adətən xarici görünüşünü təsvir edirlər (böyüklüyü, forması, rəngi, tərkib hissələri, onların qarşılıqlı münasibəti). Simvolik əyani vəsaitlərin tətbiqi (çertyojlar, qrafiklər, sxemlər) xüsusi məktəblərdə məhduddur, belə ki, şagirdlərin əksəriyyəti belə əyanilik növünü anlamır.

Müstəqil müşahidə perseptiv təcrübə kimi şagirdlərin özləri tərəfindən təşkil olunur. Müşahidə – müxtəlif vəziyyətlərdə müəyyən plan üzrə həyata keçirilən (məktəbyanı ərazidə, kabinetdə, canlı guşədə, ekskursiyada) genişləndirilmiş

məqsədyönlü qavrayış prosesidir. Şagirdlər əşyaları təbii şəraitdə görürlər. Belə halda əyani vəsait sanki şagirdin təcrübə fəaliyyəti ilə birləşir, onu düşünməyə, təsvir etməyə, müzakirə etməyə ruhlandırır. Xüsusi məktəbində əyani vəsait seçimi və istifadəsinə bir sıra tələblər qoyulur:

- nümayiş etdirilən obyekt müəyyən ölçüdə, rəngdə, müvafiq formada, uşaqların hər tərəfdən görə biləcəyi şəkildə olmalıdır;
- müəllim dərslər üçün hansı növ əyani vəsait seçmək lazım olduğunu, onu dərslər hansı mərhələsində istifadə etməyin daha yaxşı olduğunu təyin etməlidir;
- müəyyən sayda əyani vəsait seçmək vacibdir, belə ki, əyani vəsaiti uşaqlara yalnız göstərmək deyil, onlarla həm də işləmək lazımdır;
- əyani vəsaitləri ardıcıl nümayiş etdirmək lazımdır;
- sözlü təsvirlərdən istifadə etmək vacibdir ki, bu şagirdlərin əşyanın ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini müəyyən etmələrinə kömək edir.

Ekskursiya da həmçinin əyani metodlara aiddir. Onların əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, uşaqlar əşyaları təbii şəraitdə öyrənirlər.

Uşaqları ekskursiyaya hazırlamaq lazımdır. Uşaqlar hansı əşyaları öyrənəcəklərini bilməli, ekskursiyanın məqsədini dəqiq təsəvvür etməlidirlər. Ekskursiya keçirilməzdən əvvəl aydınlaşdırmaq lazımdır ki, uşaqlar müşahidə edəcəkləri əşya, hadisə haqqında bilirlər.

Əyani təlim metoduna texniki təlim vasitələrindən (TTV) istifadə aiddir. Burda müasir təlim texnologiyaların vasitəsi ilə, şagirdlərə hadisələrin inkişaf dinamikasını göstərmək olar (vulkan püskürməsi, tumurcuqların açılması, meyvələrin yetişməsi və s.). TTV istifadəsinə tələblər:

- öyrənilən əşyanı müşahidə etmək mümkün olmadıqda, TTV-dən məqsədyönlü istifadə;
- şagirdlərin əqli inkişaf xüsusiyyətlərini və bilik səviyyəsini nəzərə almaq vacibdir;
- filmləri mövzunu öyrəndikdən sonra şagirdlərin biliklərini möhkəmləndirmək məqsədilə göstərmək daha yaxşıdır;
- səsi bağlamaqla filməndən fraqmentlər göstərmək məqsədəuyğundur, şərhləri müəllim verir;
- şagirdlərin nəyə fikir verməli olduqlarına diqqət çəkərək, filmin məzmununu ilə qismən tanış etmək olar.

Təcrübi metodlar. Təcrübi metodlara şifahi və yazılı tapşırıqlar, laboratoriya işləri, emalatxanalarda, məktəbyanı sahədə iş, proqramlaşdırılmış təlim elementləri aiddir. Təcrübi metodlar şagirdlərə öyrədilən materialı daha dərinə anlamağa və başa düşməyə, bacarıq və vərdişləri formalaşdırmağa kömək edir. Bilik mənbəyi elə şagirdlərin fəaliyyəti hesab olunur. Bu qrup metodlardan istifadə əsasən böyük mövzu və ya onun ayrı-ayrı hissələrini öyrəniləndən sonra ümumiləşdirici-təkrar və yoxlama-hesabat dərslərində baş tutur.

Tapşırıqların yerinə yetirilməsi öyrənilən materialın təkrarlanmasını, onun möhkəmlənməsini təmin edir. Tapşırıqlar (yazılı, şifahi) – fəaliyyətlərin daha müvəffəqiyyətli yadda saxlanması, biliklərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə təşkil olunmuş təkrarı özündə birləşdirir. Bu metodun dəyəri ondadır ki, o bacarıq və vərdişlərin müvəffəqiyyətlə formalaşmasını təmin edir. Xüsusi, törəmə və şərh verilmiş tapşırıqlar ayrılır.

Yazı, hesab, oxu təlimi zamanı intellektual inkişaf pozulması olan uşaqlar hər növ tapşırıqdan istifadə edirlər. Lakin xüsusi növdən daha çox istifadə olunur, belə ki, bu tapşırıqlar çox sayda təkrarlamaya nəzərdə tutur. Törəmə tapşırıqlardan daha gec hallarda istifadə olunur, ona görə ki, bu tapşırıqlar onların variativ yerinə yetirilməsini təmin edir və daha əvvəl formalaşmış vərdişlərin möhkəmlənməsinə istiqamətlənmişdir. Şərh verilmiş tapşırıqlar ana dili, riyaziyyat (şərh verilmiş yazı) üzrə yerinə yetirilməsi zamanı istifadə olunur. Güclü şagirdlər müəllimin nəzarəti altında onların yerinə yetirilməsinə şərh verir.

Tapşırıqlar şifahi və yazılı ola bilər. İstifadə edilən tapşırıqların səmərəli olması üçün onlar müəyyən tələblərə cavab verməlidirlər: {4}

- şagirdlər üçün asan və əlçatan olmalı;
- həcmə və mövzuya kiçik olmalı;
- şagirdlərin idrak fəaliyyəti xüsusiyyətlərini və onlarda bacarıq və vərdişlərin formalaşma dərəcəsi nəzərə alınmalı;
- çətinlik səviyyəsinin tədricən artması ilə müəyyən ardıcılıqda təqdim olunmalıdır.

Təcrübi işlər metod kimi şagirdlərin yeni biliklər əldə etməsinə yönəlmişdir. Şagirdlər konkret təcrübələrin aparılması şəraitində yaradıcılıq xarakterli tapşırıqlar yerinə yetirir, təcrübi vərdişlərini möhkəmləndirir, ölçür, hesabla-

yır, əldə olunan nəticələri əvvəldən olanlarla müqayisə edirlər. Təcrübi işlər təcrübi tapşırıqların həlli zamanı, əldə olunmuş biliklərin tətbiqinə, nəzəriyyə və təcrübə arasında əlaqə yaratmağa istiqamətlənmişdir. {5}

Dərsin gedişatı, hansı ki, burada təcrübi iş aparılır, dəqiq quruluşa malikdir:

- müəllimin izahı;
- göstərmək (təlimat vermək);
- tapşırığı yerinə yetirməyin ilk cəhdləri;
- işlərin yerinə yetirilməsi;
- müəllim tərəfindən nəzarət;
- şagirdlərin hesabatı.

Müstəqil işlər – bu şagirdlərin xüsusi fəaliyyət növüdür. Şagirdlər qarşıda duran işi yerinə yetirməyə hazır olmalıdırlar. Müstəqil işlərin növbəti növləri ayrılır: nümunə üzrə müstəqil işlər, reproduktiv, variativ və yaradıcı işlər. Konkret tapşırıq formasından istifadə iki əsas faktorla şərtlənir:

- uşaqların müstəqil işə hazırlığı ilə;
- müstəqil işin konkret məzmununa görə şagirdlərin bilik səviyyəsi ilə.

Son zamanlarda intellekt pozulması olan uşaqların təlim sistemində müstəqil işlərdən biri proqramlaşdırılmış təlim elementlərinin istifadəsidir. Bu metodun mahiyyəti: {1}

- çox sayda şagirdin müstəqil fəaliyyətə qoşulması;
- şagirdlərin konkret fənn üzrə imkanları nəzərə alınmaqla tapşırıqların variativliyi;
- müəllim tərəfindən operativ nəzarət imkanları;
- özünə nəzarət, müstəqillik vərdişlərinin inkişafıdır.

Bu metodun çatışmazlıqları da var:

- nitq ünsiyyəti məhdudlaşmışdır;
- müstəqil işin vaxtını həmişə azaltmaq olmur;
- təfəkkürün inkişafı vasitəsi kimi nitqin korreksiya əhəmiyyəti azalır.

Təlim formaları dedikdə müəllimlər və şagirdlərin müəyyən sıra və rejimlə həyata keçirilən uzlaşmış fəaliyyətinin xarici ifadəsi nəzərdə tutulur. Onlar didaktik sistemin inkişafı ilə yaranır və təkmilləşir:

1) Şagirdlərin sayına görə – qrup və fərdi məşğələlər;

2) Tədris yerinə və müəssisənin növünə görə – məktəbəqədər (məşğələlər), məktəb (dərs-

lər, emalatxanada işlər, məktəbyanı sahədə), məktəb xarici (ekskursiyalar, ev məşğələləri, tədbirlərdə);

3) Dərs məşğələsinin müddətinə görə:

- ✓ dərs (40-45dəqiqə);
- ✓ fərdi və qrup xarakterli korreksiyaedici məşğələləri (MFT, loqoped məşğələləri 15 dəqiqədən 25 dəqiqəyə qədər);
- ✓ uzadılmış qrup sistemində iş (özünü hazırlamaq) (60 dəqiqədən 90 dəqiqəyə qədər).

4) Tədris prosesi istiqamətinə, məqsədlərinə və tapşırıqlarına görə – fərdi inkişafetdirici məşğələləri, psixomotorikanın və sensor proseslərin inkişafı üzrə məşğələlər, oyun terapiyası və s.

Xüsusi məktəbdə tədris prosesinin təşkili-nin sinif-dərs forması, adi məktəblərdən fərqli olaraq, növbəti xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur:

- hər dərs konkret fənn üzrə aparılır;
- şagirdlər heyəti çox vaxt müxtəlif yaşlılardan ibarət olur, məktəb təliminə hazırlıq səviyyəsi isə fərdi xarakter daşıyır;

- dərs sistemi xüsusi olaraq, bu növ müəssisə üçün hazırlanmış tədris planı və proqramı əsasında həyata keçirilir;
- dərsdə müxtəlif növ və formada idrak fəaliyyətindən istifadə etmək vacibdir;
- təlim müəllim-defektoloqun simasında pedaqoji rəhbərlik altında həyata keçirilir.

Problemin elmi yeniliyi. Qeyd olunduğu kimi uşaqların təlim sistemində müstəqil işlərdən biri proqramlaşdırılmış təlim elementləridir. Təcrübi işlər metod kimi şagirdlərin yeni biliklər əldə etməsinə kömək edir. Tapşırıqların yerinə yetirilməsi öyrənilən materialın təkrarlanmasını, onun möhkəmlənməsini təmin edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Təlim prosesinin təşkilinin sinif-dərs forması digərləri qarşısında üstünlüyü bundadır ki, müəllimin və şagirdlərin fəaliyyət vaxtı ciddi şəkildə limitlənmişdir, tədris idrak prosesinin qənaətli təşkili baş tutur, fərdi-kollektiv fəaliyyətə şərait yaradılır. Sinif-dərs təlim sisteminin əsas komponenti dərs hesab olunur. Korreksiya didaktikası üçün bütöv yanaşma nəzərə alınmaqla metodların təsnifi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynova, N.T. – Xüsusi pedaqogikanın müasir problemləri, dərs vəsaiti / N.T. Hüseynova, M.Ş. Məlikov. – Bakı: ADPU, – 2018.
2. Hüseynova, N.T. Oligofrenopedaqogika, dərslik / N.T. Hüseynova. – Bakı: ADPU, – 2023.
3. Граборов А.Н., Кузьмина Н.Ф., Новик Ф.М – Олигофренопедагогика. – М., 1941.
4. Мозговой, В.М. – Основы олигофренопедагогика: учеб. пособие для студ. сред. учеб. Заведений. / В.М. Мозговой, И.М. Яковлева, А.А. Еремина. – М.: Издательский центр «Академия», – 2010.
5. Пузанов, Б.П. Обучение детей с нарушениями интеллектуального развития: Олигофренопедагогика. / Б.П. Пузанов. – М., 2000.

E-mail: nailyahuseyn72@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. S.R. Aslanova,*
ped.ü.fəls.dok. S.N. İsgəndərova

Redaksiyaya daxil olub: 23.10.2023